

УДК 02(460)“04/14”(091)
091(460)“04/14”

doi: 10.19090/cit.2023.42.66-78
Оригинални научни рад

Спојем различитих култура до јединственог мозаика: преписивачка делатност, уметност израде књиге и библиотеке средњовековне Шпаније

Биљана М. Ђурашиновић
Универзитет Едуконс
Факултет за пројектни и иновациони менаџмент, Библиотека – Београд
biljana.djurasinovic@gmail.com

Сажетак

У тексту су описане друштвенополитичке и културне промене које су се у периоду од 8. до 15. века дешавале на простору средњовековне Шпаније. Унутар овог оквира издвојена је територија под управом муслиманских народа, тзв. Ал Андалус. Она је посебно значајна због преписивачке делатности, у којој су учествовали и хришћани, и Јевреји, и муслимани, а која се највећим делом обављала током 12. и 13. века у Толеду. Захваљујући њиховом залагању, становништво западне Европе упознано се са делима античких писаца, најчешће кроз преводе на латински језик.

У посебном поглављу биће истакнути начин рада и организација библиотека које су постојале у оквиру територије Ал Андалуса, али и у местима у склопу хришћанских краљевина Кастиље, Арагона и Наваре. Поред тога, описана је и књижна уметност, омеђена утицајима становника који су живели у оквирима средњовековне Шпаније – али и суседних области, чији су народи утицали на становништво Пиринејског полуострва.

Кључне речи: Шпанија, 8–12. век, Ал Андалус, хришћани, Јевреји, муслимани, библиотеке, књижна уметност, преписивачка делатност, Толедо, 12–13. век

Увод

Током већег дела своје историје, територија на којој су живели становници Иберијског/Пиринејског полуострва била је, као и остали делови тада познатог света, под утицајем римске цивилизације. У тој традицији развијала је и културне установе, међу којима су биле и библиотеке. Фондови библиотека „... са књигама религијског карактера у Иберији нису се односили само на хришћане. На Полуострво су се током првог века н. е. доселили Јевреји, а поједини трговци у различитим деловима територије и раније. [...] Синагоге су се појавиле до другог века н. е. [...] Као и код других 'људи књиге',¹ постоји могућност да су Јевреји који су живели у Шпанији римског доба имали фонд црквених књига у оквиру синагога“.²

Истраживање развоја писма, књиге и библиотека на територији Шпаније значајно је првенствено због културне разноликости народа који су је насељавали. Не постоје значајнији

¹ Израз који се у исламу користи да би се означили припадници различитих религија који идеје баштине из светих списа. – Ahl-al-Kitab, preuzeto 28. 2. 2023, <https://www.britannica.com/topic/Ahl-al-Kitab>.

² Carl A. Hanson, "Were There Libraries in Roman Spain?", *Libraries & Culture* Vol. 24 No. 2 (Spring 1989): 211, preuzeto 7. 5. 2014, http://rbedrosian.com/Libraries/Libraries_Hanson_1989_Roman_Spain.pdf.

извори који указују на постојање библиотека на Иберијском полуострву³ све до доласка Визигота,⁴ односно све док око 550. г. н. е. Свети Мартин из Браге (око 520 – око 580) није основао манастирску библиотеку у Думијуму (Думио) у области Галицији. Њен фонд сачињавале су публикације које је донео са Леванта.⁵ Поред њега, значајне библиотеке су крајем 6. века имали и архиепископ Севиље Леандро и његов брат, чувени Исидор Севиљски (око 570 – око 636),⁶ који је у својим делима користио отприлике 160 записа које је несумњиво пронашао међу књигама у овој библиотеци. Он је установио и правила која су се односила на унутрашње уређење библиотеке, распоред и позајмљивање књига, те санкције које су прописане за неправилно поступање и коришћење рукописа. Такође је описао и израду пергамента и значај библиотекара у цркви или манастиру. Са библиотеком Исидора Севиљског током 7. века могле су се поредити и оне створене у манастирима Сарагосе, Толеда, Мериде и Барселоне.⁷

Однос између поданика Римског царства, потоњих Визигота и осталих варварских племена, као и досељених Арапа (искрцавају се и насељавају током 8. века) значајан је због друштвених и културних промена које су умногоме утицале и на остали део католичке Европе.

Средњовековна Шпанија након арапског освајања

Настанак арапске територије у јужном делу Полуострва (након арапског освајања), познатије као Ал Андалус,⁸ везује се за Абдулрахмана Абдулмелика (владао од 756. до 788), унука претпоследњег дамаског халифе из династије Умајада. Искрцавши се на обале Пиринејског полуострва, 755. године прогласио се за емира са седиштем у Кордоби, која следеће године постаје главни град Шпаније. У овом периоду постојала су и мала хришћанска краљевства: Астурија тј. Леон, Навара, Кастиља и Арагон, која су, упркос сталним муслиманским упадима, очувала независност.⁹ Током следећих двеста година долазило је до борбе између представника хришћанских држава и емирата, што је утицало и на развој друштва. Почетком 10. века када је, због стварања независне државе Фатимида у Магребу, нарушено јединство халифата у Багдаду – да би смирио побуну, тадашњи владар Ал Андалуса Абдулрахман III (912–961) проглашава се за халифу. На тај начин изједначен је са абасидским халифом у Багдаду¹⁰ и могао се супротставити Фатимидима.¹¹ Територија под управом Арапа у Шпанији највећи процват

³ Назив полуострва потиче од староседелачког становништва, којем су Грци дали име Ибери, а данас се чешће користи име Пиринејско полуострво. Пре доласка Грка, на његове обале први су допливали Феничани из града Тира у данашњем Либану. – Детаљније видети у: Алварес, „Античка и средњовековна Шпанија“.

⁴ Једно од варварских племена које се након пропасти Западног римског царства 476. г. н. е. населило на подручје Иберијског полуострва. Пре њих ту су се насељавали и Вандали, Алани и Свеви. – Детаљније видети у: Фе Бахо Алварес, „Античка и средњовековна Шпанија“, у *Историја Шпаније*, Фе Бахо Алварес, Хулио Хил Пећорман (Београд: Clío, 2003).

⁵ Hanson, “Were There Libraries...?": 198.

⁶ Исидор Севиљски био је епископ у Севиљи (око 600 г. н. е), значајан писац и црквено лице визиготске Шпаније. – *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, ed. A. P. Kazhdan (New York; Oxford, 1991), 1016.

⁷ Angel Canellas, „Bibliotecas medievales hispanas“, *Cuadernos de historia Jerónimo Zurita* 31–32 (1978): 260–261, preuzeto 25. 6. 2019, <https://ifc.dpz.es/recursos/publicaciones/07/71/5canellas.pdf>.

⁸ У одређеном времену није заузимала само Иберијско полуострво већ и мањи погранични део данашње Француске. – Luis-Alfonso Arráez-Aybar, José-L. Bueno-López y Nicolas Raio, “Toledo School of Translators and their influence on anatomical terminology”, *Annals of Anatomy* 198 (2005): 22, preuzeto 23. 6. 2019, https://www.researchgate.net/profile/Jose-Bueno-Lopez/publication/271528900_Toledo_School_of_Translators_and_their_influence_on_anatomical_terminology/links/5a624578a6fdccb61c52518f/Toledo-School-of-Translators-and-their-influence-on-anatomical-terminology.pdf.

⁹ K. Randazzo, “Convivencia Contested: Papal and Monastic Influence on Castilian Royal Policy toward Religious Minorities” (Honor Thesis Submitted to the Department of History, Georgetown University, 2017), 4, preuzeto 21. 9. 2020, https://repository.library.georgetown.edu/bitstream/handle/10822/1043674/Randazzo_HIST409_Thesis.pdf?sequence=1.

¹⁰ О карактеристикама и библиотечној делатности халифата у Багдаду детаљније видети у: Биљана М. Ђурашиновић, „Књижна култура Арапа у средњем веку“, у *Библиотека кроз време: прилози ојшћој историји библиотеке до 16. века*, ур. Гордана Стокић Симончић (Панчево; Београд: Градска библиотека у Панчеву; Филолошки факултет у Београду, 2017), 187–192.

¹¹ Алварес, „Античка и средњовековна Шпанија“, 58.

доживљава за време владавине Ал Хакама II (961–976), „(...) образованог принца и љубитеља добре литературе, који је у сваком смислу био достојан наследник, способан да сачува задиљујуће наслеђе које му је поверено“.¹²

У оквиру територија којима су управљали Арапи, после Ал Хакама II владало је неколико халифа, да би након 1031. године, уз притисак аристократије, династија Умајада у Шпанији била свргнута са власти. Током следећих педесет година и успона Алморавида из Северне Африке, муслиманска Шпанија била је издељена на неколико малих држава – таифа. Почетком 11. века постојале су око двадесет и три таифе, које су биле у сталном рату једна са другом, све док веће нису покорице мање.¹³

У овом периоду уједињују се и хришћанске краљевине јужне Иберије под краљем Санчом III од Наваре (владао од 994. до 1035). Током 11. века он такође спаја своје краљевство са Астуријом – Леоном, Арагоном и Кастиљом, али се овај савез распао након његове смрти. Заслугом његовог унука Алфонса VI (владао од 1065. до 1109), Кастиља и Леон се поново уједињују, а његова владавина била је почетак скоро двовековног ширења хришћанских територија након пада Толеда 1085. године.¹⁴ Почетком 11. века хришћанска краљевства продубљивала су и политичке и културне везе са католичком Европом, која је започета успостављањем дипломатских веза краља Санча III са француским двором и његовим покровитељством манастира. Посебно значајни били су односи кастиљанске круне¹⁵ са манастиром у Клинију.¹⁶ Црква на Иберијском полуострву била је ван утицаја папе од 8. до 10. века, да би током 11. века, захваљујући победама хришћанских краљева над муслиманским суседима, а од времена папе Гргура VII (1073–1085),¹⁷ питање папске власти на овом подручју поново постало актуелно. Наиме, сматрао је да његов утицај треба да буде заступљен у свим црквеним и световним пословима католичке Европе.¹⁸ Начин богослужења, познат као мозарапски,¹⁹ такође је био

¹² Joseph F. O' Callaghan, *A History of Medieval Spain* (Ithaca; London: Cornell University Press, 1975), 124, преузето 27. 12. 2019, https://books.google.rs/books?hl=en&lr=&id=yA3p6v3UxyIC&oi=fnd&pg=PA11&dq=history+of+spain&ots=PfWSzxr_H-&sig=DB9JrdPEXOZuOYljBDutmuyMgJg&redir_esc=y#v=onepage&q=history%20of%20spain&f=false.

¹³ *Ibid.*, 133–134.

¹⁴ Randazzo, "Convivencia Contested: Papal and Monastic Influence on Castilian Royal Policy toward Religious Minorities", 4.

¹⁵ Краљ Алфонсо VI био је покровитељ клинијских монаха, а припадник овог реда Бернард од Седирака био је и први архиепископ Толеда. – Randazzo, "Convivencia Contested: Papal and Monastic Influence on Castilian Royal Policy toward Religious Minorities", 8, 61.

¹⁶ Манастир у Бургундији који је 909. године основао војвода Вилијам I од Аквитаније, ослободио га од црквене и секуларне власти и ставио под директну власт Свете столице, која је својим повељама гарантовала права монаха и ограничавала мешање локалних лордова и епископа у њихове унутрашње ствари. – Randazzo, "Convivencia Contested: Papal and Monastic Influence on Castilian Royal Policy toward Religious Minorities", 59.

Представници клинијског реда одредили су својим правилима да се сваке године бира монах који би бринуо о манастирским књигама; једном годишње су сваког брата задужили са по једном књигом, коју је по њеном истеку морао да врати у манастирску библиотеку. – Гордана Стокић Симончић и Невена Томић, „Манастирске библиотеке средњег века“, у *Библиотека кроз време: прилози ојшњој историји библиотеке до 16. века*, ур. Гордана Стокић Симончић (Панчево; Београд: Градска библиотека у Панчеву; Филолошки факултет у Београду, 2017), 131.

¹⁷ Творац реформе која је за краљевину Кастиљу одобрена на сабору у Бургосу 1080. До 12. века није ушла у званичну употребу због одређеног броја становника који су користили старе ритуале. Упркос томе, манастирске библиотеке на територијама северно од краљевине Астурије и Леона имале су и рукописе израђене по правилима римске цркве. – Детаљније видети у: Susana Guijjaró González, *Maestros, escuelas y libros El universo cultural del las catedrales en la Castilla medieval* (Madrid: Universidad Carlos III de Madrid, Instituto Antonio de Nebrija de estudios sobre la universidad, 2004), 157, преузето 25. 6. 2019, https://e-archivo.uc3m.es/bitstream/handle/10016/7887/14_maestros_escuelas_libro.pdf.

¹⁸ Током 13. века представници Свете столице захтевали су од кастиљанских краљева да примене стандардне литургијске праксе, ограниче друштвене и економске могућности народа који су живели на Полуострву, а нису били хришћани, као и да везе између припадника различитих верских заједница сведу на најмању меру. – Randazzo, "Convivencia Contested: Papal and Monastic Influence on Castilian Royal Policy toward Religious Minorities", 17.

¹⁹ Током 12. и 13. века у Толеду је било активно шест мозарапских парохиа. У катедрали Толеда створено је и осам литургијских рукописа, који су у себи имали елементе мозарапског богослужења, а један је наручио и сам архиепископ. – *Ibid.*, 20.

другачији, па га је папа Гргур осудио сматрајући да у себи садржи трагове присцилијанске²⁰ и аријанске²¹ јереси, као и муслиманске утицаје, по чему се разликовао од изворног католичког обреда.²²

Период од освајања Толеди до 1284. године и владавине краља Алфонса X (од 1252. до 1284) био је најзначајнији за хришћанске краљевине, док су се муслимани задржали у малој таифи – Гранади. То је био и доминантан период краљевине Кастиље²³ са центром у Толеду, а период 12. и 13. века био је врхунац заједничког живота у средњовековној хришћанској Иберији,²⁴ зато што су краљеви кастиљанске круне желели да уједине цело Иберијско полуострво – што су крајем 15. века и учинили.²⁵

Средњовековно шпанско друштво у периоду од 8. до 15. века пратиле су и промене у култури, које се, у оквиру библиотечке делатности, могу посматрати кроз постојање значајног преписивачког центра у Толеду током 12. и 13. века, као и кроз формирање различитих типова библиотека. Посебно богатство ове територије у датом периоду представља чињеница да су у стварању културних добара учествовали припадници све три монотеистичке религије: муслимани, Јевреји и хришћани.

Делатност библиотека у Шпанији од 8. до 15. века

На територији Шпаније Арапи су у свим већим градовима успоставили око 70 библиотека различитог типа.²⁶ Највећу од њих основао је халифа Ал-Хакам II, 976. године у Кордоби. У оквиру ње радили су и преписивачи, књиговесци и илуминатори.²⁷ Библиотека је поседовала 400.000 примерака публикација. Важан је и халифин рад у области образовања, јер је, као значајан историчар, окупио професоре из источног дела исламског света који су предавали у кордобској џамији и обезбедио им плате, а изградио је и 27 бесплатних школа.²⁸

²⁰ Присцилијанска јерес добила је назив по Присцилијану, епископу града Авиле у Шпанији, који је живео током 4. в. н. е. Његово учење заснивало се на источном аскетизму, што је осуђено на сабору у Сарагоси 380. године. – *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, 1721.

²¹ Аријева јерес представља учење које је било супротно симболу вере установљеном на Првом васељенском сабору у Никеји 325. године, према коме се Бог приказује у три лица, као Отац, Син и Свети дух. Аријанство је добило име по Арију, свештенику из Александрије који је тврдио да је Сина створио Отац и тако се успротивио званично успостављеној догми. – Мишел Каплан, *Византија* (Београд: Clio, 2008), 197.

²² Randazzo, “Convivencia Contested: Papal and Monastic Influence on Castilian Royal Policy toward Religious Minorities”, 16–18.

²³ Муслимане – Алмохаде поразили су представници Кастиље у Сан Навасу де Толози 1212, након чега су 1235. и 1248. освојене Кордоба и Севиља, чиме су хришћани Иберијског полуострва остварили значајну предност. – Randazzo, “Convivencia Contested: Papal and Monastic Influence on Castilian Royal Policy toward Religious Minorities”, 22.

²⁴ *Ibid.*, 13–14.

²⁵ *Ibid.*, 5.

²⁶ Ribhi Mustafa Elayyan, “The History of the Arabic-Islamic Libraries: 7th to 14th Centuries”, *International Library Review* 22 (1990): 128, преузето 20. 6. 2019, https://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/47472371/0020-7837_2890_2990014-720160724-4697-1w4e5n2.pdf?response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DThe_history_of_the_Arabic-Islamic_Librar.pdf&X-Amz-Algorithm=AWS4-HMAC-SHA256&X-Amz-Credential=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A%2F20190620%2Fus-east-1%2Fs3%2Faws4_request&X-Amz-Date=20190620T193227Z&X-Amz-Expires=3600&X-Amz-SignedHeaders=host&X-Amz-

²⁷ *Ibid.*, 128.

²⁸ Robert Hillenbrand, “The Ornament of the world’ Medieval Cordoba as a cultural Centre”, in *The legacy of Muslim Spain*, editor Salma Khadra Jayyusi (Leiden: Brill, 1992), 120, преузето 20. 6. 2019, https://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/53289716/Hillenbrand__ament_of_the_World.__Medieval_Cordoba_as_a_Cultural_Centre.pdf?response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DRobert_Hillenbrand_The_Ornament_of_the_W.pdf&X-Amz-Algorithm=AWS4-HMAC-SHA256&X-Amz-Credential=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A%2F20190620%2Fus-east-1%2Fs3%2Faws4_request&X-Amz-Date=20190620T192356Z&X-Amz-Expires=3600&X-Amz-SignedHeaders=host&X-Amz-Signature=bbf7bbca1398d8b75dd6e1fca7fcceef3ace51b186458ba9c70bed3493a72542.

Поред халифине, постојале су и многе приватне библиотеке, које су биле у власништву свих слојева друштва: од сиромашних студената до чланова краљевске породице.²⁹ Један од њих био је и Футајс, везир халифе Ал Хакама II, који је у сопственој библиотеци запослио шест писара са пуним радним временом. Књиге је позајмљивао, али је такође поклањао оне које су на његов захтев израђиване у личном скрипторијуму.³⁰ Извесни Ибн Абас поседовао је библиотеку са 400.000 примерака публикација, која се налазила у Алмеири. Халифе, принцезе и државни службеници сматрали су да усавршавање и изучавање различитих наука нису права мањине, већ треба да буду доступни свим људима без обзира на њихово материјално стање и позицију у друштву. На основу ове идеје створене су јавне библиотеке у исламу, а развијале се из три типа библиотека: халифине, библиотека медреса и библиотека џамија.³¹

У почетним годинама арапске владавине постојала је одређена толеранција према хришћанима, који су били запослени у администрацији, или као лекари и уметници на изради ручних радова, а имали су и своје школе и библиотеке. У Кордоби се налазило много цркава и три манастира. Било је забрањено звоњење звона, а црквени великодостојници могли су да носе своја одећа, учествују у сахранама и пале тамјан.³²

Од катедралних библиотека сачувани су подаци о насловима оних у Замори (1286–1290), Саламанки (1275) и Бурго де Осми (вероватно са краја 13. века). Пре овог периода значајну колекцију имао је епископ Циксила (обухватала је 37 књига), а њен настанак везује се за 927. годину, када је била део манастира Светог Козме и Дамјана из Аберлара у Леону. Овај податак је значајан јер су на територији краљевине Леон већ од 8. века постојали значајни манастири, а до 12. века био је гранична територија на којој се спајао утицај визиготске културе са манастирском културом под утицајем папе, која је долазила са друге стране Пиринеја. Колекција књига која је између 10. и 12. века постојала у леонској катедрали представљала је парадигму црквене културе која се између 8. и 11. века одвијала северно од реке Дуеро. На то указује списак дела која су обухватала ауторе попут Јувенала и Вергилија,³³ Библију, Псалтир, дела светих Јеронима и Августина и друге. Са југа су допремани рукописи³⁴ визиготског порекла, који су служили као модел за колекције бенедиктинских манастира створених на северу и у централном делу Полуострва.³⁵ Публикације у каталозима манастирских и катедралних библиотека су се до 12. века класификовале на следећи начин (мада не обавезно и истим редоследом): коментари Библије, црквени оци, аутори из раних векова хришћанства, литургијска дела, правна дела, класици и књиге тривијума и квадријума.³⁶ Током 13. века и у касном средњем веку под појмом инвентара подразумевале су се разне ствари које су припадале појединим религијским објектима, а књиге су се најчешће уписивале испод листе оних које су биле у поседу катедрала.³⁷

²⁹ Elayyan, "The History of the Arabic-Islamic Libraries: 7th to 14th Centuries": 122.

³⁰ Hillenbrand, "The Ornament of the world' Medieval Cordoba as a cultural Centre", 120–121.

³¹ Elayyan, "The History of the Arabic-Islamic Libraries: 7th to 14th Centuries ": 122–123.

³² Ibid., 123.

³³ Присуство дела класичних аутора у црквеним центрима током 11. и 12. века повезује се са каролиншком и франачком културном разменом, која је преко Пиринеја и Каталоније долазила до других делова Полуострва. – Guijjarro González, *Maestros, escuelas y libros El universo cultural del las catedrales en la Castilla medieval*, 284.

³⁴ Производња књига на северу Полуострва током 9. и 10. века била је спорадична, али је, упркос томе, у Толеду сачувана колекција класика, која је могла да послужи као модел за њене манастирске библиотеке почевши од 7. века, па све до поновног освајања. – Ibid., 284.

³⁵ Guijjarro González, *Maestros, escuelas y libros El universo cultural del las catedrales en la Castilla medieval*, 141–144.

³⁶ Тривијум је обухватао граматiku, реторику и дијалектику, а квадријум геометрију, аритметику, теорију музике и астрономију. Филозофија је представљала синтезу свих наука. – Радивој Радић, „Византинци и писана реч“, *Читалиште: научни часопис за теорију и праксу библиотекарства* Год. 20, бр. 38 (мај 2021): 4.

³⁷ Susana Guijjarro, "Libraries and Books Used by Cathedral Clergy in Castile During the Thirteenth Century", *Hispanic Research Journal* Vol. 2, No. 3 (October 2001): 194–195, preuzeto 23. 6. 2019, https://www.researchgate.net/profile/Susana_Guijjarro/publication/233622383_Libraries_and_Books_Used_by_Cathedral_Clergy_in_Castile_During_the_Thirteenth_Century/links/5742ac7308ae9ace841890b1.pdf.

Од нецрквених књига, значајна је била колекција правних текстова који су се на Пиринејском полуострву појавили са ученицима повратницима из већих европских центара,³⁸ којима су били неопходни зарад посла. Један од најзначајнијих фондова потиче из 13. века и може се повезати са Бернардом II, архиепископом Сантјага де Компостеле (преминуо око 1240. године), чија се библиотека састојала од 94 примерка. 18% библиотеке сачињавали су текстови правног карактера, а остали су углавном били теолошког карактера.³⁹ Од библиотека у већим градовима важније колекције радова са правном тематиком⁴⁰ имала су насељена места: Сигуенза, Толедо, Бургос, Бурго де Осма, Севиља и други. Посебан случај, не само на овом подручју него у целој Европи тог времена, забележен је на универзитету у Саламанки (основан 1218/19), где је радио трговац књигама који је члановима позајмљивао публикације за преписивање, а финансиран је средствима Универзитета.⁴¹ Током 13. века и манастирске школе биле су повезане са теолошким факултетима на којима су њихови представници држали предавања. Упоредо са тим формиране су и библиотеке.⁴²

„... Истраживање библиотека и циркулација књига у катедралама краљевина Кастиље и Леона показује да је све до 13. века преживела монашка култура која своје корене има у визиготској традицији. Тек након поновног освајања и реорганизације територија које су повратили католички краљеви омогућено је успостављање старих и стварање нових епископских седишта. У том смислу треба узети у обзир политички оквир постојања катедрала о којима говоримо јер су Кастиља и Леон биле одвојене краљевине, осим у периоду од 1037. до 1157, до коначног уједињења 1230. под влашћу Фернанда III“.⁴³ У истом периоду припадници свештенства имали су своје библиотеке, које се могу делимично реконструисати на основу инвентара, а налазиле су се у катедралама насељених места: Саламанке, Леона, Заморе, Бургоса и Бурго де Осме. У њима можемо пронаћи потврду о постојању 138 записа о власништву над књигама које су имала поједина свештена лица.⁴⁴ Наиме, главни власници публикација између 10. и 12. века били су представници цркве и чланови племства, да би им се током 13. века придружили чланови хора и каноници.⁴⁵ Током 14. и 15. века се као поседници спомињу студенти, адвокати и доктори.⁴⁶ Од 10. до 13. века међу члановима клера највише су се користиле публикације четири света оца католичке цркве: Августина, Јеронима, Гргура и Исидора, као и отаца из периода од 3. до 5. века који су били важни за клер у Кастиљи (Ориген, Свети Сипријано, Свети Амброзије, Свети Атанасије, Касијан и Јован Златоусти), те аутора предкаролиншке и каролиншке епохе.⁴⁷

Основно образовање Јевреји су најчешће добијали од учитеља у оквиру куће, док су одвојене школске зграде постојале само у већим заједницама, а понекад су се налазиле и у оквиру синагога. Посебно обдарени ученици слати су у јешивот – школу за учене рабине. Јешивоти

³⁸ Од друге половине 12. века представници са Пиринеја школовали су се на универзитету у Болоњи, који је у том периоду био главни центар за изучавање средњовековног права. Након повратка у домовину почели су и да их примењују. – Guijjaró González, *Maestros, escuelas y libros El universo cultural del las catedrales en la Castilla medieval*, 243.

³⁹ Стварању средњовековне теологије значајно су, између 11. и 13. века, допринели преводи Аристотелових дела. – Ibid., 155–156.

⁴⁰ Од правних текстова катедралне библиотеке су током 13. века поседовале публикације и канонског и грађанског права. – Ibid., 160.

⁴¹ Antonio García y García, „El derecho comun en Castilla durante el siglo XIII“, *Glosae. Revista del derecho europeo* 5–6 (1993–1994): 58–59, preuzeto 26. 6. 2019, <https://digitum.um.es/digitum/bitstream/10201/27874/1/04-%20EI%20Derecho%20Com%20C3%BA%20en%20castilla%20durante%20el%20siglo%20XIII.pdf>.

⁴² Susana Guijjaró González, „El saber de los claustros: las escuelas monásticas y catedralicias en la edad media“: 451 *ARBOR Ciencia, Pensamiento y Cultura* CLXXXIV 731 (mayo-junio 2008), preuzeto 6. 9. 2020, <http://arbor.revistas.csic.es/index.php/arbor/article/viewFile/195/195>.

⁴³ Guijjaró González, *Maestros, escuelas y libros El universo cultural del las catedrales en la Castilla medieval*, 235.

⁴⁴ Guijjaró, „Libraries and Books Used by Cathedral Clergy in Castile During the Thirteenth Century“: 192.

⁴⁵ Guijjaró González, *Maestros, escuelas y libros El universo cultural del las catedrales en la Castilla medieval*, 195–196.

⁴⁶ Ibid., 201.

⁴⁷ Ibid., 215–216.

су се налазили у градовима Кордоби и Луцени, а у другој половини 11. века и у Гранади. У хришћанским деловима Шпаније, на северу земље, постојали су од касног 12. века, између осталог и у Барселони, Ђирони и Сарагоси. Синагоге и јешивоти имали су своје библиотеке са фондовима који су садржали свете списе, док је листа публикација у приватним библиотекама укључивала и радове профаног карактера.⁴⁸

Публикације су писане на различитим материјалима, на основу којих можемо стећи увид у начине на које су припадници различитих конфесија израђивали своје књиге.

Преписивачка делатност, израда књига, материјали за писање и украшавање рукописа

У Кордоби се годишње преписивало између 60.000 и 80.000 књига.⁴⁹ Преписивање се обављало и у оквиру исламских школа, где су у ту сврху запошљаване жене које су радиле на пијаци књига у овом граду. Оне образованије обављале су дужност секретарице, учитељице и библиотекарке (као извесна Фатима, која је била задужена за набавку у оквиру Краљевске библиотеке),⁵⁰ док су друге изучавале медицину и право.⁵¹

На територији Ал Андалуса сачувани су записи о постојању значајних хришћанских центара у Кордоби и Толеду из 9. века, а публикације које су настајале у оквиру њих пренешене су и на север Полуострва.⁵² У области Каталоније су се већ у 10. веку, у оквиру скрипторијума манастира Свете Марије у Риполу,⁵³ са арапског на латински преводила дела из астрономије, геометрије и аритметике, што је омогућило употребу астролаба, астрономских табела и арапских цифара у Шпанији.⁵⁴ Библиотека овог манастира имала је, према инвентару из 1047. године, око 250 дела. Упркос чињеници да су сачувани и рукописи из ранијег периода, настали у значајним манастирима на територији краљевстава Кастиље и Леона: Сан Педро де Кардења, Санто Доминго де Силос, Санта Марија де Албелда, Сан Милан де ла Когољола — њихови инвентари могу се пронаћи тек од 13. века. Библиотеке су биле доступне члановима братства, као и корисницима услуга црквене општине, а публикације су се позајмљивале и другим установама. Није постојала одређена набавна политика, већ је повећање фондова зависило од донација.⁵⁵

Значајна културна зона била је и у Толеду, долини реке Ебро и Каталонији (Памплона, Таразона и Барселона).⁵⁶ Упркос чињеници да се на подручју средњовековне Шпаније одвијала значајна преписивачка делатност, посебно у Толеду током 12. и 13. века, у оквиру катедралних библиотека хришћанских краљевина сачувано је само шест дела која се односе на квадривијум, као и 11 књига из медицине. Изузетак су представљале личне библиотеке архиепископа града Толедо Санча од Арагона (1266–1275) и једног од преписивача Гарсије Гудијела (1280–1299). Од превода са арапског били су заступљени преводи италијанске школе у Салерну тог периода, али је видљив недостатак грчко-арапских превода који су настајали у шпанским краљевинама 12. века.⁵⁷

⁴⁸ Norman Roth, *Daily life of the Jews in the Middle Ages* (Westport, Connecticut: London: Greenwood Press, 2005), 28–29, 36–38, preuzeto 2. 1. 2020, https://books.google.rs/books?hl=en&lr=&id=tBwrjjiElr4C&oi=fnd&pg=PR7&dq=jewish+private+libraries+in+the+middle+age&ots=6--DLikzj7&sig=dMt19NTwCexpigXVpjrcBBBxEmo&redir_esc=y#v=onepage&q=jewish%20private%20libraries%20in%20the%20middle%20age&f=false.

⁴⁹ Aleksandar Stipčević, *Povijest knjige* (Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1985), 196.

⁵⁰ Мисли се на библиотеку халифе.

⁵¹ Hillenbrand, „The Ornament of the world' Medieval Cordoba as a cultural Centre“, 121.

⁵² Canellas, „Bibliotecas medievales hispanas“: 261.

⁵³ Бенедиктински манастир из 9. века.

⁵⁴ Ricardo Rodríguez González, „La convivencia basada en la cultura: el ejemplo de la escuela de traductores de Toledo“: 2–3, preuzeto 27. 6. 2019, https://repositorio.uam.es/bitstream/handle/10486/679995/EM_19_4.pdf?sequence=1

⁵⁵ Guijjaró González, *Maestros, escuelas y libros El universo cultural del las catedrales en la Castilla medieval*, 133.

⁵⁶ Guijjaró González, „El saber de los claustros: las escuelas monásticas y catedralicias en la edad media“: 451.

⁵⁷ Guijjaró González, *Maestros, escuelas y libros El universo cultural del las catedrales en la Castilla medieval*, 292-294.

Први значајнији подаци у вези са разменом рукописа у оквиру шпанских монархија односе се на владаре краљевских кућа Астурије и Леона. Делатност Краљевске библиотеке можемо реконструисати на основу пет сачуваних кодекса у којима постоји запис сличан *ex libris*-у. Састављен је од минијатуре анђеоског крста, који је представљао амблем краљевске куће Астурије, као и од натписа *Adefonsi principis librum*. Рукописне књиге (из периода пре 13. века) најзначајније за владаре из Леона несумњиво су припадале Фернанду I (1037–1065), односно његовој супрузи Санчи, и биле су део веће краљевске библиотеке. Поред њих, значајан број рукописних књига имао је и Алфонсо III, што указује на велику уметничку активност која се одвијала у краљевству Леону, уз податак да је у цркви Сан Исидро постојао скрипторијум. У оближњем краљевству Кастиљи такође је постојала, већ крајем 12. века, велика активност у изради књига. Може се закључити да је важан преписивачки центар постојао у манастиру Сан Педро де Кардења у околини Бургоса, а неки од кодекса израђени су и за кастиљанску краљевску кућу. Значајан центар био је и у Толеду. Према доступним подацима, такви центри нису постојали у Навари, иако се поједини подаци о преписивачкој делатности могу пронаћи на колофону *Библије из Памилоне*, која је завршена 1197. и чији је наручилац био Санчо VII од Наваре.⁵⁸

Током 12. века у Толеду се оснива и најзначајнији преводилачки центар средњовековне Шпаније. Наиме, „долазак фанатичних Алморавида и Алмохада (не-арапски, берберски муслимани из северних делова Африке) на Иберијско полуострво присилио је многе муслимане из Ал Андалуса да потраже скровиште у граду Толеду, где су могли да остваре суживот са локалним Јеврејима и Мосарапима (они који су накнадно, од иберијских хришћана који су живели под арапско-муслиманском влашћу усвојили језик, начин живота и арапску културу), која је створила међукултурну повезаност и преводилачку активност. Након пада Толеда (1085), хришћански краљеви Кастиље створили су атмосферу интелектуалне, језичке и религијске толеранције, која није била позната у историји Европе, где су *Мавари*, *југејци* и *хришћани* у очима закона имали иста права“.⁵⁹ Делатност ове преводилачке школе започета је у оквиру градске катедрале, којом је руководио ондашњи надбискуп и канцелар краљевине Кастиље, монах бенедиктинског реда Рајмонд де Сауветат.⁶⁰ Принцип рада у оквиру школе састојао се од тога да је Мосарапин, или муслиман или Јеврејин, испред свештеника катедрале у Толеду или доброг познаваоца латинског читао текст, који је свештеник записивао уз одговарајући превод.⁶¹ Један од преводилаца послао је 1142. године и први превод Курана опату манастира Клини.⁶² „Листа радова преведених у Толеду, под именом *Corpus Toletanum* (познатих и као *Collectio Toletana*), огромна је. Истичу се радови Еуклида из Александрије (средина 4. – средина 3. в. п. н. е) и Клаудија Птолемеја (Египат, тада део Римског царства 90–168) [...]. *Corpus Toletanum* не само да је обухватао преглед коментара филозофа исламског златног доба на Аристотелове текстове, већ и подстицао истраживање аристотеловог неоплатонизма у оквиру хришћанских универзитета“.⁶³

Посебан значај имали су Јевреји који су говорили арапски, хебрејски и језик средњовековне Иберије, па су могли бити посредници приликом превођења свих врста текстова.⁶⁴ Један

⁵⁸ Fernando Galván Freile, „La producción de manuscritos iluminados en la Edad Media y su vinculación a las monarquías hispanas“ *Anuario del Departamento de Historia y Teoría del Arte (U.A.M)* Vol. XIII (2001): 38-40, preuzeto 26. 6. 2019, https://repositorio.uam.es/bitstream/handle/10486/908/19825_2.pdf?sequence=1.

⁵⁹ Arráez-Aybar, Bueno-López y Raio, „Toledo School of Translators...“: 23.

⁶⁰ Службу је обављао у периоду од 1126. до 1151. са основном идејом да створи преводилачки центар у коме ће се налазити најбољи учењаци који су се могли наћи међу хришћанима, Јеврејима или муслиманима. – Roscoe C. Hinkle, „Medieval Islamic Spain (*al-Andalus*) as a Civilizational Bridge between Later Antiquity and Early Modernity“, *Comparative Civilizations Review* Vol. 61, No. 61, Article 6 (Fall 2009): 94, preuzeto 5. 4. 2020, <https://scholarsarchive.byu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1765&context=ccr>.

⁶¹ Arráez-Aybar, Bueno-López, Raio, „Toledo School of Translators...“: 23-24.

⁶² Hinkle, „Medieval Islamic Spain (*al-Andalus*)...“: 96.

⁶³ Arráez-Aybar, Bueno-López, Raio, „Toledo School of Translators...“: 25.

⁶⁴ Roth, *Daily life of the Jews in the Middle Ages*, 36.

од значајнијих преводилаца био је Хаздаи Ибн Шапрут, дворски лекар халифе Абдулрахмана III.⁶⁵ Као добар познавалац арапског и латинског језика учествовао је у превођењу фармаколошке енциклопедије свога времена, књиге *Materia medica*⁶⁶ од Диоскорида, са грчког језика; књиге коју је халифи поклонили византијски цар.⁶⁷ Јевреји су користили и посебно шпанско писмо, које је имало различите облике (округло, полу-курзивно, курзивно), а које су осим у Шпанији употребљавали и писари у другим подручјима која су била под утицајем шпанског јеврејства (Француској, северној Африци и јужној Италији). Рукописи писани њиме представљају једну трећину свих сачуваних рукописа који су настали закључно са 1540. годином. До 1492. професионални писари или изучаваоци Торе су за сопствене потребе на територији Шпаније овим писмом преписали око 250 рукописа. Углавном је на крају текста сачувано име главног писара или оног који је довршио преписивање.⁶⁸

Године 1254. кастиљански краљ Алфонсо X (владао од 1252. до 1284) установио је у свом омиљеном граду Севиљи и *Ойшше сшудује*, са наменом да олакшају изучавање арапске културе и цивилизације.⁶⁹ Овај владар био је значајан и због скрипторијума у ком су се преводила дела из четири области: научна дела, првенствено из математике и астрономије, која је умногоме укључивала и астрологију; историјска дела, а међу њима и превод Библије на кастиљански (тзв. Библија Алфонсина), који је коришћен као историјски, а не религијски текст; дела правног карактера и поетска дела.⁷⁰

Од материјала за писање, у средњовековној Шпанији користили су се пергамент и папир, док је изглед рукописне књиге зависио од тога да ли су је израђивали Јевреји, Арапи или хришћани. Јеврејски рукописи настали на територији западне Европе блиски су по свом изгледу (начину израде и украсима) онима латинског порекла, док су рукописи настали у источним деловима света слични муслиманским. Обим тетрада у јеврејским рукописима разликовао се по месту настанка: у централној и југоисточној Европи обухватао је осам листова, а на истоку и у Италији десет. Максималан обим пергаментних тетрада обухватао дванаест, а папирни шеснаест листова у балканско-византијској области и двадесет и четири листа у Шпанији, Италији и Северној Африци. Тетраде су биле нумерисане јеврејским словима са цифарским значењем, а на Блиском истоку су на свакој првој тетради били и арапски знакови. Од 13. века на крају сваке тетраде појављују се кустоде, да би се у периоду од 14. до 15. века појављивале на сваком листу. Нумерација се примењује од друге половине 15. века у Италији и Шпанији.⁷¹ Код Јевреја су постојала три типа курзивног писма: сефардско, ашкенаско и источно, које се развило након изгнанства из Шпаније 1492. године. Сефардски полукурзив појавио се током 12. и 13. века на Пиринејском полуострву, да би се касније проширио у северној Африци и на Блиском истоку. На арапском истоку и у јужној Шпанији јеврејски рукописи обично нису били илустровани, што се може повезати са утицајем арапско-муслиманске културе.⁷²

⁶⁵ Детаљније видети на: *Encyclopaedia Britannica* s.v. "Hisdai Ibn Shaprut, Spanish-Jewish physician and writer", преузето 16. 12. 2019. <https://www.britannica.com/biography/Hisdai-ibn-Shaprut>.

⁶⁶ Спис „Познавање лекова“ састављен је на грчком језику, а на латински је преведен у 6. веку. Његов аутор је обухватио отприлике 600 биљака и скоро 1000 лекова. Сачуван је у најмање десет илустрованих рукописа, а најпознатији тзв. *Бечки Диоскорид* чува се у националној библиотеци Аустрије. – Радић, „Византинци и писана реч“: 9.

⁶⁷ Rodríguez González, „La convivencia basada en la cultura...“: 4.

⁶⁸ Michael Riegler, "Were the Yeshivot in Spain Centers for the copying of books?", *Sefarad* Vol. 57 No. 2 (1997): 373–375, преузето 5. 4. 2020, <http://sefarad.revistas.csic.es/index.php/sefarad/article/view/853>.

⁶⁹ Daniel Grégorio, „La producción del scriptorium alfonsí“, *Estudios Humanísticos Filología* 27 (2005): 90, преузето 27. 6. 2019. <http://revistas.unileon.es/ojs/index.php/EEH/Filologia/article/viewFile/2706/1885>.

⁷⁰ Grégorio, „La producción del scriptorium alfonsí“: 93.

⁷¹ В. В. Лебедев, „Еврейская средневековая рукописная книга“, у *Рукописная книга в культуре народов Востока. Очерки*, Ред. колл. О. Ф. Акимускин и др, Книга первая Академия наук СССР. Отделение истории наука *Кульшюра народов Востока. Материалы и исследования* (Москва: Наука, 1987), 303, 306–307, преузето 20. 1. 2021, http://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/add1/RKKNV_1_1987_08_lebedev.pdf.

⁷² Нав. дело, 310–311, 315.

Код хришћана се са доласком представника клинијевог реда и увођења нових литургијских правила од 11. века појављују другачији начини осликавања рукописа и калиграфски стил уз коришћење каролиншког писма. За новоосноване библиотеке у средњовековној Шпанији (нпр. у области Галиције и Леона) постојале су и калиграфске школе, а позната су нам и имена појединих преписивача.⁷³

Најстарији подаци о производњи пергамента на Полуострву могу се пронаћи у спису из 10. века, где се може прочитати да је најбоље време за његову производњу јул месец, а да се за израду користи јеленска кожа или кожа газеле. У Кордоби, где је и настао овај текст, постојао је посебан крај у ком су живели они који су израђивали пергамент, док се у хришћанским краљевинама подаци о њима могу пронаћи од краја 11. века, а повезани су са делатношћу књижара у манастирима Сан Хуан Баутиста де Коријас и катедрали Сан Салвадор у Овиједу. У оба случаја, они који су правили пергамент били су повезани са црквеним круговима, што се није променило до краја 12. века, када се могу пронаћи подаци о њиховом независном раду. Од 13. века у краљевинама Леону и Кастиљи постојао је велики број Јевреја и преобраћеника који су се бавили овим послом радећи за хришћане. Значајна промена наступила је када је пергамент почео да замењује папир, који је, за разлику од пергамента, имао стандардизован формат. Упркос томе, оба материјала за писање имала су исте називе, којима се изражавала њихова величина: велики, средњи и мали.⁷⁴ Производња папира почела је у Шпанији већ од 10. века, али се развила тек од освајања Алмохада средином 12. века у покрајинама Валенсији и Каталонији. Шпански папир је својим квалитетом био слабији од оног насталог на територији Магреба све до 14. века, иако се издвојио својим форматом и побољшањима у форми.⁷⁵

Закључак

Књижна култура средњовековне Шпаније заснивала се на међусобном прожимању утицаја хришћанског, јеврејског и муслиманског наслеђа, које је у свом најразвијенијем облику, током 13. века, обликовало и културну слику западне Европе. Стварањем Ал Андалуса западни део Европе добио је могућност да се, кроз дела античке културе која су током седам векова превођена са грчког на арапски, а затим и на латински језик, посебно током 13. и 14. века упозна са својом писаном заоставштином. Она је највећим делом све до средине 15. века и пада Константинопоља чувана у ризницама Источног римског царства и његовој престоници. У складу са оваквим наслеђем, и развој библиотека био је одређен свим трима религијама које су утицале на стварање фондова различитих типова библиотека. Као и у осталим деловима Европе, у хришћанским краљевинама то су биле црквене и манастирске библиотеке, код Јевреја библиотеке при синагогама, док су се муслиманске библиотеке развијале у оквиру џамија и халифског двора.

Књижни украс такође је имао специфичности свих простора са којих су потицали преписивачи и калиграфи – од Блиског истока и Византије, преко афричког континента, све до посебних украса западне Европе, које су са собом донели припадници монашких и црквених редова.

⁷³ Canellas, „Bibliotecas medievales hispanas“: 263–264.

⁷⁴ Elena E. Rodríguez Díaz, „La industria del libro manuscrito en Castilla: fabricantes y vendedores de pergamino (ss. XII–XV)“, *HID* 28 (2001): 315–321, preuzeto 18. 9. 2020, https://idus.us.es/bitstream/handle/11441/22316/file_1.pdf?sequence=1.

⁷⁵ Жан Иригуан, „Хартија са истока и хартија са запада“, *Библиотекар: часопис за теорију и праксу библиотекарства* Год. XXXVI, бр. 1–3 (јануар–децембар 1984): 28–29.

Литература и извори:

1. Ahl-al-Kitab. Preuzeto 28. 2. 2023. <https://www.britannica.com/topic/Ahl-al-Kitab>.
2. Alvarez, Fe Baho i Hulio Hil Pećorman. *Istorija Španije*. Beograd: Clio, 2003.
3. Arráez-Aybar, Luis-Alfonso, José-L. Bueno-López y Nicolas Raio. "Toledo School of Translators and their influence on anatomical terminology". *Annals of Anatomy* 198 (2005): 21–33. Preuzeto 23. 6. 2019. https://www.researchgate.net/profile/Jose_Bueno-Lopez/publication/271528900_Toledo_School_of_Translators_and_their_influence_on_anatomical_terminology/links/5a624578a6fdccb61c52518f/Toledo-School-of-Translators-and-their-influence-on-anatomical-terminology.pdf.
4. Canellas, Angel. „Bibliotecas medievales hispanas“. *Cuadernos de historia Jerónimo Zurita* 31–32 (1978): 259–268. Preuzeto 25. 6. 2019. <https://ifc.dpz.es/recursos/publicaciones/07/71/5canellas.pdf>.
5. Ђурашиновић, Biljana M. „Knjižna kultura Arapa u srednjem veku“. U *Biblioteka kroz vreme: prilozi opštoj istoriji biblioteka do 16. veka*, ur. Gordana Stokić Simončić, 187–192. Pančevo; Beograd: Gradska biblioteka u Pančevu; Filološki fakultet u Beogradu, 2017.
6. Elayyan, Ribhi Mustafa. "The History of the Arabic-Islamic Libraries: 7th to 14th Centuries". *International Library Review* 22 (1990): 119–135. Preuzeto 20. 6. 2019. https://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/47472371/0020-7837_2890_2990014-720160724-4697-1w4e5n2.pdf?response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DThe_history_of_the_Arabic-Islamic_Librar.pdf&X-Amz-Algorithm=AWS4-HMAC-SHA256&X-Amz-Credential=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A%2F20190620%2Fus-east-1%2Fs3%2Faws4_request&X-Amz-Date=20190620T193227Z&X-Amz-Expires=3600&X-Amz-SignedHeaders=host&X-Amz-
7. Encyclopaedia Britannica s.v. "Hisdai Ibn Shaprut, Spanish-Jewish physician and writer". Preuzeto 16. 12. 2019. <https://www.britannica.com/biography/Hisdai-ibn-Shaprut>.
8. Galván Freile, Fernando. „La producción de manuscritos iluminados en la Edad Media y su vinculación a las monarquías hispanas“. *Anuario del Departamento de Historia y Teoría del Arte (U.A.M)* Vol. XIII (2001): 37–51. Preuzeto 26. 6. 2019. https://repositorio.uam.es/bitstream/handle/10486/908/19825_2.pdf?sequence=1.
9. García y García, Antonio. „El derecho comun en Castilla durante el siglo XIII“. *Glosae. Revista del derecho europeo* 5–6 (1993–1994): 45–74. Preuzeto 26. 6. 2019. <https://digitum.um.es/digitum/bitstream/10201/27874/1/04-%20El%20Derecho%20Com%20C3%BA%20en%20castilla%20durante%20el%20siglo%20XIII.pdf>.
10. Grégorio, Daniel. „La producción del scriptorium alfonsí“. *Estudios Humanísticos Filología* 27 (2005): 85–101. Preuzeto 27. 6. 2019. <http://revistas.unileon.es/ojs/index.php/EEHHFilologia/article/viewFile/2706/1885>.
11. Guijjarro, Susana. "Libraries and Books Used by Cathedral Clergy in Castile During the Thirteenth Century". *Hispanic Research Journal* Vol. 2, No. 3 (October 2001): 194–195. Preuzeto 23. 6. 2019. https://www.researchgate.net/profile/Susana_Guijarro/publication/233622383_Libraries_and_Books_Used_by_Cathedral_Clergy_in_Castile_During_the_Thirteenth_Century/links/5742ac7308ae9ace841890b1.pdf.
12. Guijjarro González, Susana. „El saber de los claustros: las escuelas monásticas y catedralicias en la edad media“. *ARBOR Ciencia, Pensamiento y Cultura* CLXXXIV 731 (mayo–junio 2008): 443–455. Preuzeto 6. 9. 2020. <http://arbor.revistas.csic.es/index.php/arbor/article/viewFile/195/195>.
13. Guijjarro González, Susana. *Maestros, escuelas y libros El universo cultural del las catedrales en la Castilla medieval*. Madrid: Universidad Carlos III de Madrid, Instituto Antonio de Nebrija de estudios sobre la universidad, 2004. Preuzeto 25. 6. 2019, https://e-archivo.uc3m.es/bitstream/handle/10016/7887/1_maestros_escuelas_libro.pdf.
14. Hanson, Carl A. "Were There Libraries in Roman Spain?". *Libraries & Culture* Vol. 24 No. 2 (Spring 1989): 198–216. Preuzeto 7. 5. 2014. http://rbedrosian.com/Libraries/Libraries_Hanson_1989_Roman_Spain.pdf.

15. Hillenbrand, Robert. „The Ornament of the world' Medieval Cordoba as a cultural Centre“. In *The legacy of Muslim Spain*, editor Salma Khadra Jayyusi, 112–135. Leiden: Brill, 1992. Preuzeto 20. 6. 2019. https://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/53289716/Hillenbrand__nament_of_the_World.___Medieval_Cordoba_as_a_Cultural_Centre.pdf?response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DRobert_Hillenbrand_The_Ornament_of_the_W.pdf&X-Amz-Algorithm=AWS4-HMAC-SHA256&X-Amz-Credential=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A%2F20190620%2Fus-east-1%2Fs3%2Faws4_request&X-Amz-Date=20190620T192356Z&X-Amz-Expires=3600&X-Amz-SignedHeaders=host&X-Amz-Signature=bbf7bbca1398d8b75ddd6e1fca7fcef3ace51b186458ba9c70bed3493a72542.
16. Hinkle, Roscoe C. „Medieval Islamic Spain (*al-Andalus*) as a Civilizational Bridge between Later Antiquity and Early Modernity“. *Comparative Civilizations Review* Vol. 61, No. 61, Article 6 (Fall 2009): 87–104. Preuzeto 5. 4. 2020. <https://scholarsarchive.byu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1765&context=ccr>.
17. Iriguan, Žan. „Hartija sa istoka i hartija sa zapada“. *Bibliotekar: časopis za teoriju i praksu bibliotekarstva* God. XXXVI, br. 1–3 (januar–decembar 1984): 25–36.
18. Kaplan, Mišel. *Vizantija*. Beograd: Clio, 2008.
19. Лебедев, В. В. „Еврейская средневековая рукописная книга“. У *Рукописная книга в культуре народов Востока. Очерки*, Ред. колл. О. Ф. Акимушкин и др, Книга первая Академия наук СССР. Отделение истории науки *Культура народов Востока. Материалы и исследования*, 301–333. Москва: Наука, 1987. Preuzeto 20. 1. 2021. http://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/add1/RKKNV_1_1987_08_lebedev.pdf.
20. O' Callaghan, Joseph F. *A History of Medieval Spain*. Ithaca; London: Cornell University Press, 1975. Preuzeto 27. 12. 2019. https://books.google.rs/books?hl=en&lr=&id=yA3p6v3UxyIC&oi=fnd&pg=PA11&dq=history+of+spain&ots=PfWSzxr_H-&sig=DB9JrdPEXOZuOYlJBdutmuyMgjj&redir_esc=y#v=onepage&q=history%20of%20spain&f=false.
21. Radić, Radivoj. „Vizantinci i pisana reč“. *Čitalište: naučni časopis za teoriju i praksu bibliotekarstva* God. 20, br. 38 (maj 2021): 2–16.
22. Randazzo, K. „Convivencia Contested: Papal and Monastic Influence on Castilian Royal Policy toward Religious Minorities“. Honor Thesis Submitted to the Department of History, Georgetown University, 2017. Preuzeto 21. 9. 2020. https://repository.library.georgetown.edu/bitstream/handle/10822/1043674/Randazzo_HIST409_Thesis.pdf?sequence=1.
23. Riegler, Michael. „Were the Yeshivot in Spain Centers for the copying of books?“. *Sefarad* Vol. 57 No. 2 (1997): 373–375. Preuzeto 5. 4. 2020. <http://sefarad.revistas.csic.es/index.php/sefarad/article/view/853>.
24. Rodríguez Díaz, Elena E. „La industria del libro manuscrito en Castilla: fabricantes y vendedores de pergamino (ss. XII–XV)“. *HID* 28 (2001): 313–351. Preuzeto 18. 9. 2020. https://idus.us.es/bitstream/handle/11441/22316/file_1.pdf?sequence=1.
25. Rodríguez González, Ricardo. „La convivencia basada en la cultura: el ejemplo de la escuela de traductores de Toledo“: 1–13. Preuzeto 27. 6. 2019. https://repositorio.uam.es/bitstream/handle/10486/679995/EM_19_4.pdf?sequence=1.
26. Roth, Norman. *Daily life of the Jews in the Middle Ages*. Westport, Connecticut: London: Greenwood Press, 2005. Preuzeto 2. 1. 2020. https://books.google.rs/books?hl=en&lr=&id=tBwrJjiElr4C&oi=fnd&pg=PR7&dq=jewish+private+libraries+in+the+middle+age&ots=6--DLikzJ7&sig=dMt19NTwCexpiXVpjrCBBBxEmo&redir_esc=y#v=onepage&q=jewish%20private%20libraries%20in%20the%20middle%20age&f=false.
27. Stipčević, Aleksandar. *Povijest knjige*. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1985.
28. Stokić Simončić, Gordana i Nevena Tomić. „Manastirske biblioteke srednjeg veka“. U *Biblioteka kroz vreme: prilozi opštoj istoriji biblioteka do 16. veka*, ur. Gordana Stokić Simončić, 125–136. Pančevo; Beograd: Gradska biblioteka u Pančevu; Filološki fakultet u Beogradu, 2017.
29. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III. Ed. A. P. Kazhdan. New York; Oxford, 1991.

The mixture of cultures as a starting point for the creation of the integrated mosaic: Copying, book art and libraries in Medieval Spain

Summary

Work represents an overview of social, political and cultural changes in medieval Spain from the 8th to the 15th century, especially in the Muslim-controlled territory – Al Andalus, which has special significance because of the translation movement created with the participation of all three religions. This was especially visible during the 12th and 13th centuries in the city of Toledo. Because of their work, the Westerners made new acquaintances with different works of ancient writers, translated from the Arab language into the Latin. Books content was mostly from natural sciences: medicine, mathematics and astronomy.

A special chapter deals with the organisation and functions of libraries, which existed in Al Andalus, as well as places in Christian kingdoms – Castille, Aragon and Navara. Among them, the most important in Al Andalus was the Caliph library, and in Christian kingdoms, like in many other countries in medieval Europe, the monastic ones. The art of bookmaking was described through influences of all the people who lived in this territory, and the regions close to it. Therefore, in created books we can see Christian, Jewish and Muslim symbols from the Middle East and the Mediterranean..

Key words: Spain, „8-12th century“ Al Andalus, Christians, Jews, Muslims, libraries, book art, transcription work, Toledo, 12-13th century

Примљено: 5. фебруара 2023.

Исправке рукописа: 3. априла 2023.

Прихваћено за објављивање: 15. априла 2023.